

Història

Alexandre Deulofeu i Salvador Dalí: dos genis heterodoxos

Enric Pujol

ARXIU FAMÍLIA DEULOFEU

Alexandre Deulofeu
(1903-1978).

Aquest any 2003 es commemora el centenari del naixement d'Alexandre Deulofeu, i el vinent, el 2004, s'ha de commemorar el centenari de Salvador Dalí. La proximitat de les dues celebracions és un indicati força clar de l'afinitat existent entre els dos personatges, que partí inicialment d'una relació d'ordre generacional i amical, però que progressivament va anar més enllà, per esdevenir una connexió d'ordre intel·lectual que, com veurem, possibilità un enriquiment mutu i serví per afermar llur condició de «genis heterodoxos» a ulls dels seus contemporanis.

Els orígens d'una amistat

Sobre els orígens de la relació amical entre tots dos hi ha un document excepcional: l'article del mateix Deulofeu *El complex dalinià*, que aparegué a la *Revista de Girona*.(1). En aquest escrit, Deulofeu afirma: «Amb en Dalí som amics des de la nostra infantesa. El pare d'en Dalí tenia la notaria al davant de la farmàcia del meu pare. Des de petits jugàvem junts i vaig a recordar un fet que ja ens presenta l'originalitat tendra del nostre personatge. Un dia tot jugant en Dalí em diu que ell adora el déu Buda i que té un altar. "Vine, que te l'ensenyaré". I pujàrem a casa seva. Ell i la seva germana em feren entrar en una habitació, on sobre una tauleta hi havia una imatge de Buda. Feren unes cerimònies i ens entornàrem a jugar».

Per aquest mateix testimoni sabem també que feren el batxillerat junts, a l'Institut Ramon Muntaner de Figueres, per bé que es portaven un curs de diferència. Deulofeu, però, sembla que no devia fer part aleshores del grup d'amics més íntims de Dalí, ja que no apareix esmentat ni en els dietaris d'adolescència del pintor (1919-1920)(2) ni en l'equip de redactors de la revista dels alumnes de l'Institut *Studium* (del 1919), en la qual figuraven, a part de l'artista, Joan Xirau, Ramon Reig i Jaume Miravittles.(3)

En canvi, sí que s'ha conservat diferent documentació que evidència la relació mútua que existí entre ells durant la primera meitat dels anys vint. Fins i tot existeix una fotografia de grup, feta pels volts del 1925 a la casa de la família Pitxot de Cadaqués, on tots dos apareixen enmig d'una vintena llarga de persones, entre les quals hi havia una significativa representació de la intel·lectualitat local i nacional de l'època.(4) Així, entre d'altres, hi trobem els escriptors Joan Puig i Ferrater,

Dalí al balcó de la casa on va viure, a Figueres.
Al fons, la farmàcia Deulofeu.

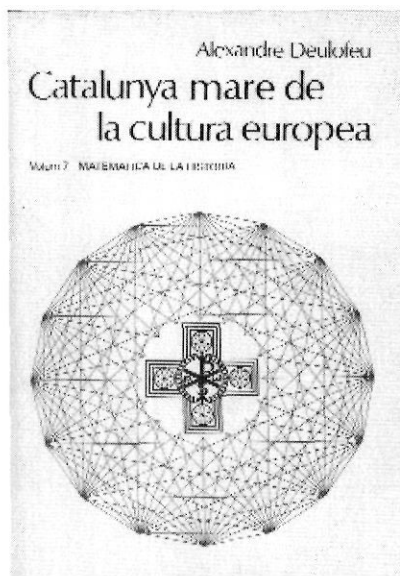
Ignasi Iglésies, Josep M. López-Picó i Josep Puig Pujades, i també Lídia Noguer, la famosa Lídia de Cadaqués. No han de sorprendre aquestes relacions amb «primeres espases» de la intel·lectualitat catalana del moment, puix que els joves Dalí i Deulofeu ja pertanyien aleshores a l'elit intel·lectual de la ciutat. Un selecte grup del qual la mateixa germana de Dalí, Anna Maria, ens n'ha donat els noms més significatius.(5) Entre els de més edat, ella esmenta Gabriel Alomar (aleshores professor de l'Institut figuerenc), Sebastià Trullol, Joaquim Cusí, Carles Costa, Joan Carbona, Josep Pitxot, Joaquim Vayreda, Josep Puig Pujades, Jaume Maurici, Joan Subias Galter, els germans Xirau (Joaquim, Antoni i Joan), Eduard Rodeja, Antoni Papell i Josep Soler i Grau. Entre els de l'edat més similar a la del seu germà, Anna Maria esmenta en primer lloc Alexandre Deulofeu, seguit de Carles Fages de Climent, Ramon Reig, Jaume Miravittles, Joan Sutrà i Narcís Sala. De tots aquests, els qui «tallaven el bacallà» eren els republicans catalanistes que, en diferents moments, tingueren el control del govern municipal i

que havien reeixit a tenir un òrgan de premsa de primera categoria, l'*Empordà Federal* (1911-1938).(6) Precisament en aquest periòdic, tots dos, Deulofeu i Dalí, hi col·laboraren, cosa que s'explica per l'afinitat ideològica i amical que aleshores mantenien amb els impulsors de la publicació. Cal dir que en el cas de Dalí aquesta col·laboració fou relativament petita i es limità a la reproducció d'alguns dels seus dibuixos (com el que encapçalà el número 560 de la revista, corresponent al 15 d'octubre de 1921, dedicat a Pep Ventura i Enric Morera), mentre que la participació de Deulofeu en la publicació fou transcendental, ja que d'ençà de l'any 1930 es convertí en el principal redactor del periòdic. Des de la meitat de la dècada dels vint sabem, també pel testimoni abans al·ludit del mateix Deulofeu, que amb Dalí coincidiren a Madrid, on l'un cursava els estudis d'art a l'Acadèmia de San Fernando i l'altre hi estudiava farmàcia. Com que Deulofeu no era gens partidari d'anar a tertúlies, renuncià a la invitació que li féu Dalí en aquest sentit un dia que es trobaren casualment.

Trajectòries divergents i canvis ideològics substantius

A final dels anys vint i durant els trenta llurs vides se separaren. Pel que fa a la trajectòria de Dalí, no cal estendre-s'hi gaire, ja que és ben coneguda i estudiada. És l'època que emprengué l'aventura parisenca; que entrà en contacte amb els surrealistes i s'hi barallà; que procurà fugir de les convulsions socials i polítiques que esclataren a la Catalunya i a l'Europa de l'època (fets d'octubre del 1934, guerra d'Espanya del 1936-39, esclat de la Segona Guerra Mundial) i que, finalment, s'embarcà als EUA (1939), d'on no retornà fins acabada la gran conflagració mundial. Com a resultat ideològic de totes aquestes experiències convulses, Dalí trencà amb les tesis defensades per les avantguardes artístiques i socials, i adoptà posicions polítiques cada cop més conservadores, fins arribar, ja en la dècada dels quaranta, a fer apologia del franquisme.

Deulofeu, durant aquest mateix període, intensificà el seu compromís amb els republicans catalanistes. A partir del 1930 fou dirigent de la joventut de la Federació Republicana Socialista de l'Empordà i es convertí en un destacat líder d'Esquerra Republicana de Catalunya, partit pel qual fou regidor el 1934 i el 1936 (moment en què fou primer tinent d'alcalde i regidor de Cultura). En esclatar la guerra, fou alcalde de la ciutat (en absència del seu titular, Marià Pujolar), càrrec que tornà a ocupar després del maig de 1937. Durant el seu mandat i gràcies al seu impuls es creà l'Escola del Treball. El setembre de 1938 fou mobilitzat i serví en la sanitat militar. Els primers dies de febrer de 1939 partí cap a l'exili, a l'Estat francès, d'on no retornà fins al principi del 1947. L'impacte provocat pel resultat de la guerra i la dura experiència de l'expatriació tingueren una

El setè volum de la *Matemàtica de la Història*.

gran repercussió en el seu ànim. És en aquesta època que formulà la seva teoria de la matemàtica de la història, que desenvolupà al llarg de la resta de la seva vida, que passà bàsicament entre Figueres (on regentava una farmàcia que el seu pare ja havia fundat) i el seu mas d'Ordís.

Durant els anys de preguerra Deulofeu ja s'havia interessat per qüestions històriques i havia arribat a publicar alguns llibres politicohistòrics, com *Catalunya i l'Europa futura* (1934) o *Catalunya 1932-34* (1935). En aquells moments, la seva era una visió «optimista» de la història, de tipus «lineal», segons la qual el progrés polític i social era imparabile i responia a una lògica «natural» que depassava la voluntat humana. El resultat de la guerra contribuï perquè canviés radicalment la seva òptica: la història ja no es dirigeix a un fi determinat, sinó que és la repetició d'uns cicles de llarg abast pels quals passen tots els pobles de la terra. La seva «matemàtica de la història», parteix de la noció que les societats i cultures huma-

nes es comporten com qualsevol cos viu individual i segueixen els mateixos processos biològics de naixença, creixement, grandesa, decadència i mort. El procés de vigència d'una cultura es completa al llarg de tres cicles de 1.700 anys cadascun fins a complir un total de 5.100 anys. El cicle comprèn tot el conjunt de l'activitat humana —política, art, filosofia, ciència...— i té un abast universal. Un cop establerta la seva teoria general, en féu un resum (redactat el 1948 i publicat el 1951) i es proposà demostrar-la en cada cas, raó per la qual abordà l'estudi de cadascuna de les grans civilitzacions humanes en un projecte molt ambiciós que havia de comptar inicialment amb vint-i-dos volums, però que intentà sintetitzar en dotze, dels quals només en va poder publicar vuit. En estudiar el cas català, arriba a la conclusió que Catalunya fou, en el període medieval, un dels centres creatius que arribaren a conformar una civilització, ja que fou on es gestà la cultura romanicogòtica. Concretament fou a les planes bessones de l'Empordà i el Rosselló on van aparèixer per primera vegada les noves formes, tal i com exposa, sobretot, a *L'Empordà, bressol de l'art romànic* (1961) i a *Catalunya, mare de la cultura europea* (1976).

Amb la seva teoria de la matemàtica de la història expressa una visió de la humanitat mig escèptica i mig esperançada. Davant de l'existència d'una llei «natural» de desenvolupament històric, la persona ben poc hi pot fer, si no és prendre consciència de l'existència d'aquesta llei, saber en quin estadi de desenvolupament hom es troba i actuar-hi en conseqüència. Una visió així pràcticament descarta tota possible intervenció «política», cosa que explica i justifica a la vegada la seva actitud d'inhibició en aquest àmbit (per més que ell mantingués les seves conviccions catalanistes i socialment «progressistes»). Ara bé, per la mateixa

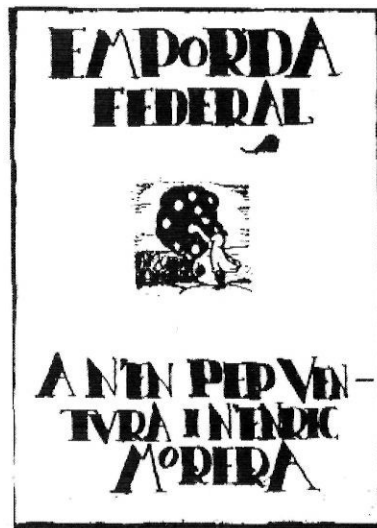
S'ha conservat documentació que evidencia la relació mútua entre Deulefeu i Dalí durant la primera meitat dels anys vint

implacable llei històrica, la dictadura franquista que li tocà viure no era sinó una manifestació de la fase decadent en què es trobava l'imperi espanyol; un imperi que irremissiblement havia d'esgotar-se el 2029, per donar pas a l'alliberament de les nacions i pobles que el componen, entre les quals hi havia, no cal dir-ho, Catalunya.

Retrobament i noves afinitats intel·lectuals

La dècada dels cinquanta fou la del retrobament entre Dalí i Deulefeu. Segons aquest darrer, fou el pintor que l'anà a trobar a la seva farmàcia, el 1951, immediatament després que aparegués el llibre-resum on s'exposaven les tesis principals de la «matemàtica de la història». (7) Dalí el convidà a dinar a Ca la Teta de l'Hotel Duran perquè li expliqués, segons la seva teoria, quin futur tindria el comunisme. El mateix Deulefeu va reportar aquella conversa: «En Dalí tenia una obsessió contra el comunisme. Jo vaig insistir dient-li que el comunisme no era cap perill, que no s'estendria enlloc més d'Europa i que era la darrera fase de l'imperi moscovita, després de la qual i, pels voltants de l'any 2000, Rússia es desintegrarà en una multitud de petits estats eslaus».

Cal remarcar que aquestes paraules dites el 1951 (en un punt àlgid de la guerra freda) foren escrites en el ja esmentat article de Deulefeu del 1974, un moment en què una possibilitat d'aquest ordre era totalment impensable. La seva teoria de la matemàtica de la història pot ser considerada, des d'una perspectiva escèptica, com una mera especulació, però el que és completament fora de dubte és el «bon nas» que Deulefeu tenia per a l'anàlisi política, ja que no tan sols pronosticà encertadament l'enfonsament del bloc soviètic, sinó que

Cartell de Salvador Dalí per anunciar un extraordinari de l'Empordà Federal, 1921.

també es compliren els seus pronòstics (igualmente inversemblants per als seus contemporanis) sobre la unificació política i el redreçament que Alemanya experimentaria com a potència a final del segle XX.

El dinar de l'Hotel Duran serví perquè Deulefeu descobrís, segons les seves pròpies paraules, que Dalí «era, no sols un gran pintor, sinó un esperit inquiet que el preocupaven els problemes de la Humanitat». Per la seva banda, Dalí segurament també quedà gratament impressionat per les argumentacions de Deulefeu, ja que, a partir d'aquell moment, el feu servir com una mena d'«assessor» sobre matèries històriques i científiques. Així, hi ha constància que Dalí li feu posteriorment diferents consultes, com ara sobre si la monarquia era un règim de govern adient (recordem que el pintor s'havia declarat monàrquic convençut) o sobre l'existència de la matèria física. Precisament l'article de Deulefeu de 1974 repetidament esmentat aquí era una contesta escrita a aquestes dues qüestions. Pel

que fa a la primera qüestió, segons Deulefeu, «Europa va cap a una gran monarquia» sota l'hegemonia d'una Alemanya reunificada. Cal precisar, però, que el terme «monarquia» en la definició deulefeuniana no era equivalent a l'existència d'un rei (és a dir, a una forma de govern monàrquica), sinó equivalent a la idea d'«imperi» (que pot tenir també una forma de govern republicana i electiva). Pel que fa a la segona qüestió, Deulefeu deia en el seu article que la matèria «en el seu concepte usual no existeix, és el moviment dels electrons que engendra la massa, sense aquest moviment la matèria desapareix»; una afirmació que ja havia defensat en el seu llibre *Química estructural*, del 1937.

Com es pot veure, no eren pas qüestions menors allò que discutien un i altre. Inevitablement també parlaven d'art. No en va, aquest era un aspecte de primeríssim ordre dins la matemàtica de la història. Segons Deulefeu, l'art contemporani (aleshores l'abstraccionisme era el corrent dominant) era un exponent de l'esgotament de l'esperit creador d'una cultura; es tractava, doncs, d'un moment de transició cap a una nova manifestació artística que, segons ell, havia de dur a un renaixement de la cultura romanogòtica. Sembla que aquesta interpretació no acabava de convèncer Gala, però mantenia un punt fonamental de contacte amb la visió de Dalí, que acusava de decadent l'art contemporani. Ja d'ençà dels anys 50, Dalí havia emprès una mena de croada contra l'avantguardisme per mitjà de diferents escrits, com ara el *Manifest místic* (publicat en francès a París el 1951, a partir d'una conferència donada l'any anterior a l'Ateneu barcelonès) o el pamflet *Els comuts del vell art modern* (publicat inicialment en francès el 1956). El punt d'acord entre tots dos pel que fa a la consideració hipercrítica envers l'art aleshores

imperant era, doncs, fonamental. Enmig d'aquesta situació de decadència artística, segons Deulofeu, la figura de Dalí adquiria proporcions gegantines: «En aquest moment, Salvador Dalí és, en el meu concepte, la figura més gran de l'actual moment artístic. La seva obsessió vers la recerca de la veritat pictòrica és constant; el seu afany de recerca és inesgotable; i el que el fa més gran i superior als altres artistes contemporanis, a més de la seva tècnica, és que aquest afany de recerca l'estén al camp científic i al camp espiritual».(8)

Fixem-nos en l'alta valoració que Deulofeu fa de l'aportació daliniana en l'àmbit científic i en l'espiritual, és a dir, del pensament i de les humanitats; uns «mèrits» que fins a dates molt recents no han estat posats en relleu per la crítica convencional.

En aquest apartat centrat en el «tràfic intel·lectual» entre els dos personatges no es pot deixar de considerar un darrer punt en el qual ambdós també coincidien: la consideració que per accedir a la universalitat calia partir d'allò local. Les declaracions de Dalí en aquest sentit són prou conegudes. La posició de Deulofeu ha quedat registrada en una carta que va adreçar a Dalí al principi dels anys seixanta i que el seu nét, Juli Giménez Deulofeu, va publicar el 23 de gener de 1991.(9) En aquesta missiva, Deulofeu li deia: «T'envio aquest llibre [es referia a *L'Empordà bressol de l'art romànic*] perquè tinguis un suport material a la teva intuïció genial, del VISCA FIGUERES, que no té altre significat que considerar el nostre poble com un país excepcional» I, poques ratlles després, continuava:

«De les comarques Empordanesa-Rossellonesa, Figueres, com pots comprovar en els gràfics del llibre, n'és el centre geogràfic. I el paral·lel que passa pel carrer de Monturiol travessa els pobles de la serralada piri-

nenca-cantàbrica, i per aquesta raó, aquests pobles constitueixen la columna vertebral de la nostra cultura. Crec que no hem de parar fins aconseguir que tots els pobles del món cantin reconeixent la supremacia empordanesa i cantin el VISCA FIGUERES».

La consideració que l'indret més pròxim on es viu (l'Empordà, Figueres, Cadaqués, Portlligat, el Rosselló, Perpinyà, Vila-sacra, etc.) pot esdevenir el centre del món era, doncs, un patrimoni compartit per Deulofeu i Dalí, i també per molta més gent. D'entrada, pels principals clàssics de la literatura de tots els temps. Hi ha res més «local» que el Quixot o el Dant, que en el més enllà es troba amb els seus conciutadans que ha odiat o que ha estimat? Però també era un patrimoni compartit per alguns amics dels dos «genis» empordanesos (amics també «genials») com ara Carles Fages de Climent (que no tan sols fou l'autor de *Vila-sacra, capital del món*, sinó que a partir de la figura real d'un marginat de la comarca, va saber construir la magnífica *Balada del sabater d'Ordís*, per cert, il·lustrada per Salvador Dalí) o Francesc Pujols, que s'atreu a fundar una religió catalana.

Els amics comuns

Acabem d'esmentar dos noms (el de Fages de Climent i el de Francesc Pujols) que són de referència obligatòria a l'hora de parlar de Dalí i de Deulofeu, perquè estan estretament vinculats a tots dos i, per tant, participen del «tràfic d'idees» que ja hem vist que també existia entre els dos protagonistes del present article.

Fages de Climent mantingué una intensa col·laboració creativa amb Dalí (que ha estat desvetllada públicament arran del seu centenari gràcies, sobretot, a la valuosa contribució de Josep Playà).(10) Així, Dalí il·lustrà les obres

més emblemàtiques de Fages i sembla que fou a iniciativa del poeta que Dalí il·lustrà l'auca *El triomf i el rodolí de la Gala i en Dalí* (veritable condensació de la simbologia daliniana de l'època). Inversament, sabem que Dalí fou qui li féu veure a Fages les possibilitats simbòliques i poètiques que tenia la figura del sabater d'Ordís. Pel que fa a la relació de Fages amb Deulofeu també fou rellevant, ja que aquest darrer escriví un pròleg al llibre de Fages *Vila-sacra capital del món* que es féu famós (i que entusiasmava Dalí perquè deia, exagerant molt la nota, que en el seu escrit Deulofeu havia «rebutat» l'obra que prologava, cosa que li semblava una brillant genialitat).(11) Deulofeu també inspirà alguns epigrames de Fages en què el poeta «feia broma» (una broma ben poc fèrvida, cal dir-ho) sobre les teories deulofeunianes: «Déu lo féu i Déu li dicta/ que Alemanya serà invicta».(12)

La influència de Pujols damunt Dalí i Deulofeu fou de primeríssima magnitud. El binomi Dalí-Pujols és ben conegut per tothom, per més que ha estat poc estudiat de manera aprofundida. El pintor fou un veritable apòloga de la filosofia pujolsiana i les referències explícites a la seva figura i obra abunden en els escrits i en la producció artística daliniana. En aquest darrer sentit, cal esmentar el llibre de Dalí, *Pujols per Dalí* (1974) i el monument que l'artista erigí el 1975 en memòria del filòsof, davant del seu Teatre-Museu de Figueres. Pujols sempre tingué en altíssima consideració l'obra artística de Dalí, a qui ell considerava com un geni del realisme català. Menys coneguda, la influència de Pujols damunt Deulofeu no fou pas menys intensa. Tots dos es van conèixer a l'exili, a Montpeller, cap a final de 1939, gràcies a la intercessió de l'escriptor Artur Bladé i Desumvila, que era un amic comú. L'impacte

La dècada dels cinquanta va ser la del retrobament entre Dalí i Deulofeu i de l'inici del "tràfic intel·lectual" establert entre els dos personatges.

AMF - CESSIÓ ROSA DEULOFEU

Dalí (primer assegut per l'esquerra) i Deulofeu (segon dret per l'esquerra) en una reunió a Cadaqués, l'estiu de 1925.

que el filòsof li provocà fou fulminant i per això Deulofeu anotà en les seves memòries: «La meua vida, des de la meua arribada a Montpeller, s'escolava, doncs, entre la biblioteca, la música i les converses amb en Francesc Pujols». (13) Per la seva part, Pujols s'entusiasmà amb les teories que Deulofeu li explicava i li féu llegir tot el que fins aleshores havia escrit. Sembla (però aquest és un extrem que s'ha de verificar) que fou Pujols qui batejà amb el nom de «matemàtica de la història» les teories deulofeunianes.

Un tercer nom relligaria també els dos protagonistes de la conferència d'avui: Jaume Miravittles, de qui es commemorarà el centenari el 2006. Gran amic de Dalí, també manifestà interès per Deulofeu, fou company de Fages de Climent i se sentí atret per la personalitat i les idees de Francesc Pujols. Ara no cal esmentar més noms. Convé, però, retenir que tots els esmentats fins ara participaven d'un riquíssim mercat d'idees en el qual uns influïen els altres, fins al punt que es

podria parlar d'una mena de grup heterogeni que es proveïa intel·lectualment d'unes mateixes fonts. Cal tenir ben present que àdhuc la genialitat no es basa en el buit més absolut, sinó que té les seves pròpies fonts d'alimentació intel·lectual. Unes fonts que no necessàriament són proveïdes pels grans noms de la cultura del moment, sinó que molt sovint són d'altres genis dels quals a penes se'n té constància, però que fan aportacions ben substantives.

En el cas del grup que ens ocupa, a part de participar d'un mateix trànsit d'idees, podem assenyalar una altra característica que els unia: llur condició d'heterodoxos en relació amb allò establert en la cultura dominant del seu temps (tant des de la cultura oficial del franquisme com des de la cultura oficiosa dels cenacles de la resistència cultural catalanista). Aquesta condició d'heterodòxia, comuna tant a Dalí com a Deulofeu, com a Fages de Climent com a Francesc Pujols o com a Jaume Miravittles, certament tenia

causes diverses que no són reduïbles només a les afinitats polítiques de cadascun, sinó que van molt més enllà i que cal estudiar en cada cas. Cadascun, però, no va tenir cap por a pensar, viure i actuar d'una manera que xoqués amb els valors imperants en el seu temps; ni que fos a costa de passar per bufanúvols i per simples.

En aquest punt, encara avui constitueixen tot un exemple a seguir.

Enric Pujol és historiador i periodista

Notes

- (1) Núm. 68, 1974.
- (2) *Un diari: 1919-1920*, a cura de Fèlix Fanés, Ed. 62, Barcelona, 1994.
- (3) N' existeix una edició facsímil, amb dos estudis de Jaume Guillaumet i Joan Ferrerós, «*Studium*», la revista del jove Dalí, Edicions Federals, Figueres, 1989.
- (4) A l'Arxiu Municipal de Figueres n'hi ha una còpia cedida per Rosa Deulofeu, que es publicà en el catàleg Jaume Santaló (coord.): *Figueres 1900-1936. Imatge i història de la Catalunya republicana*, Museu de l'Empordà-Ajuntament de Figueres, Figueres, 1999, p. 236.
- (5) Anna M. Dalí: *Noves imatges de Salvador Dalí*, Ed. Columna, Barcelona, 1988, p. 21.
- (6) A la Biblioteca Carles Fages de Climent, de Figueres, se'n conserven nombrosos exemplars. Una caracterització ideològica del grup es pot trobar a Enric Pujol: «Ideologia i cultura a la Figueres republicana (1900-1936)», dins *Figueres 1900-1936...*, op. cit., p. 76-97.
- (7) *Revista de Girona*, núm. 68, 1974.
- (8) En l'article del 1974, ja esmentat.
- (9) Al setmanari figuerenc *L'Empordà*.
- (10) Vegeu els apartats «Fages-Dalí: crònica d'un encanteri» i «Obra literària i recreació plàstica», inclosos dins Rafael Pascuet i Enric Pujol: *Carles Fages de Climent (1902-1968). Poètica i mítica de l'Empordà*, Ajuntament de Figueres, Figueres, 2002.
- (11) Darrerament se n'ha fet una nova edició a càrrec de Llibres del Segle (Gaüses, 2003), amb un escrit introductor de Vicenç Pagès.
- (12) Recentment editats per Brau edicions, Figueres, 2002.
- (13) *Memòries de la revolució, de la guerra i de l'exili*, Ed. Emporitana, Figueres, 2 vol., 1974. La cita correspon al vol. 1, p. 204.